

**ЗБІРНИК
ПОСТАНОВ ПЛЕНУМУ,
ІНФОРМАЦІЙНИХ ЛИСТІВ,
УЗАГАЛЬНЕНЬ І РОЗ'ЯСНЕНЬ
ВСУ ТА ВССУ
З КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ
(1973–2017 роки)**

Станом на 15 грудня 2017 року

Харків
«Право»
2018

УДК 343.1:342.531.43(094.4)
3-41

Упорядник:
О. М. Ткачук

Збірник постанов пленуму, інформаційних листів, узагальнень і роз'яснень ВСУ та ВССУ з кримінальних справ 3-41 (1973–2017 роки) / упоряд. О. М. Ткачук. – Харків : Право, 2018. – 616 с.

ISBN 978-966-937-385-4

У збірнику містяться постанови пленуму, інформаційні листи, узагальнення, різного роду роз'яснення Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у кримінальних справах (провадженнях).

Особливістю книги є її блокова структура. Відмова від стандартного хронологічного порядку викладення матеріалу (хоча він також був застосований в межах тієї чи іншої теми) дозволила впорядкувати документи судів вищої інстанції по структурі Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України, що робить пошук потрібного роз'яснення інтуїтивним та швидким.

(Матеріали збірника взяті з офіційних сайтів Верховної Ради України, Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ: <http://zakon5.rada.gov.ua>; <http://www.scourt.gov.ua>; <http://sc.gov.ua>)

УДК 343.1:342.531.43(094.4)

ISBN 978-966-937-385-4

© Ткачук О. М., упорядкування, 2018
© Видавництво «Право»,
оформлення, 2018

БЛОК I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ
КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

ПЛЕНУМ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ
ПОСТАНОВА
ВІД 22 ЛЮТОГО 1991 РОКУ № 1

Про завдання судів України по підвищенню рівня правосуддя
(назву змінено згідно з постановою
Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

Із змінами і доповненнями, внесеними
постановами Пленуму Верховного Суду України
від 4 червня 1993 року № 3,
від 3 грудня 1997 року № 12

Зростання злочинності та інших порушень закону, загрозливе погіршення криміногенної ситуації, збільшення кількості тяжких злочинів, поєднаних з насильством, жорстокістю, зухвальством, незадовільна боротьба з організованими формами злочинності й корупцією, порушеннями громадського порядку та іншими правопорушеннями загострюють соціальну напруженість в Україні, завдають моральної і матеріальної шкоди суспільству, дезорганізують роботу підприємств, установ, організацій, призводять до зневіри людей у дієвості закону та гарантованості захисту прав і свобод державою.

(абзац 1 преамбули змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

Все це вимагає докорінного поліпшення роботи судів, які своєю діяльністю по розгляду цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення покликані сприяти зміцненню законності й правопорядку в Україні, надійно захищати права та свободи людини і громадянина.

(абзац 2 преамбули змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

Суди в основному забезпечують правильне застосування законів, справедливий розгляд судових справ і скарг громадян. Разом з тим у їх діяльності є чимало недоліків і упущень, що негативно позначаються на ефективності правосуддя. Не завжди повно і всебічно встановлюються обставини злочину, допускаються помилки при дослідженні та оцінці доказів, застосуванні норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства, призначенні покарання. Мають місце факти необґрунтованого засудження громадян.

Допускаються ще помилки при розгляді трудових, сімейно-шлюбних, житлових, майнових та інших цивільно-правових спорів та справ про адміністративні правопорушення. В деяких судах не зжиті факти формалізму і тяганини при розгляді справ, низького рівня організації і проведення судових засідань, не завжди виконується передбачений законом обов'язок вживати заходи до запобігання правопорушень.

Касаційні та наглядна інстанції обласних і Київського міського судів не повною мірою використовують їх можливість в підвищенні рівня діяльності нижчого рівня судів.

(абзац 5 преамбули змінено згідно з постановами Пленуму Верховного Суду: від 04.06.93 р. № 3, від 03.12.97 р. № 12)

Пленум Верховного Суду України постановляє:

1. Судовим колегіям Верховного Суду України, Верховному суду Автономної Республіки Крим, обласним, між-обласному, Київському та Севастопольському міським, районним (міським), а також військовим судам України відповідно до вимог Конституції України рішуче домагатись підвищення рівня своєї діяльності, ефективності правосуддя, забезпечувати своєчасний розгляд судових справ і скарг громадян, правильне й однакове застосування законодавства.

В умовах несприятливої криміногенної ситуації, викликаній загрозливим зростанням злочинності та інших правопорушень, судам належить шляхом точного і неухильного застосування законодавства забезпечити надійний захист прав та свобод людини і громадянина, прав та охоронюваних законом інтересів державних і громадських підприємств, установ, організацій від порушень і протиправних посягань.

(пункт 1 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду: від 04.06.93 р. № 3, від 03.12.97 р. № 12)

2. Звернути увагу судів на необхідність посилення їх ролі у зміцненні законності і правопорядку в Україні. Судді повинні поліпшити організацію своєї роботи, підвищити рівень культури судових процесів, виявляти високу принциповість і непримиренність до будь-яких порушень законності та правопорядку, чуйне й уважне ставлення до людей, їх звернень, листів і заяв. Слід рішуче протидіяти спробам впливу на суддів у будь-який спосіб і втручання посадових осіб у вирішення конкретних судових справ, порушувати перед відповідними органами питання про притягнення таких осіб до юридичної відповідальності.

Судочинство в кримінальних і цивільних справах повинно здійснюватись у повній відповідності з чинним законодавством, на основі рівності всіх учасників судового процесу перед законом та судом, незалежності суддів і підкорення їх лише законові та з додержанням інших конституційних засад судочинства. Суди зобов'язані суворо додержувати вимог ст. 10 Конституції України, ст. 18 Закону України «Про мови в Україні», ст. 9 ЦПК і ст. 19 КПК щодо мови, якою ведеться судочинство.

(пункт 2 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

3. Відповідно до вимог ст. 62 Конституції України, ст. 2 КПК України суди повинні забезпечити правильне застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Судовий розгляд кримінальних справ повинен максимально сприяти зміцненню законності і правопорядку, охороні прав та свобод людини і громадянина, прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

(пункт 3 змінено згідно з постановами Пленуму Верховного Суду від 04.06.93 р. № 3, від 03.12.97 р. № 12)

4. У центрі уваги судів мають постійно перебувати питання неухильного виконання законодавства, спрямованого на посилення охорони життя, здоров'я, честі й гідності, недоторканності та безпеки людини, на захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, на боротьбу з організованими формами злочинності, посадовими зло-

вживаннями, хабарництвом, ухиленням від сплати податків, наркоманією, розпалюванням національної і релігійної ворожнечі, порушеннями громадського порядку та іншими небезпечними злочинами.

(пункт 4 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

5. Зобов'язати суди вжити додаткових заходів до усунення помилок у практиці призначення мір кримінального покарання, яке повною мірою повинно відповідати меті виправлення і перевиховання засуджених у душі чесного ставлення до праці, неухильного додержання Конституції та законів України, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами.

Керуючись вимогами закону та роз'ясненнями, даними в постановах Пленуму Верховного Суду України з питань призначення покарання, суди повинні забезпечити сувору індивідуалізацію покарання з тим, щоб особам, які раніше судились, вперто не бажують залучатись до чесного трудового життя, вчинили умисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, звалтування, розбійні напади, грабежі, крадіжки при обтяжуючих обставинах, дачу та одержання хабарів, злісне хуліганство та інші тяжкі злочини, призначались суворі міри покарання.

Що ж до осіб, які вперше вчинили менш небезпечні злочини, потрібно обговорювати питання про можливість призначення їм покарання, не пов'язаного з позбавленням волі.

(пункт 5 змінено згідно з постановами Пленуму Верховного Суду: від 04.06.93 р. № 3, від 03.12.97 р. № 12)

6. З метою зміцнення законності у цивільно-правових відносинах судам належить вдосконалювати свою діяльність по розгляду цивільних справ, домагатись підвищення ефективності застосування правових засобів як для всебічного захисту прав і законних інтересів громадян і організацій, так і припинення спроб використовувати надані законом права всупереч їх соціальному призначенню.

Необхідно поліпшити якість розгляду трудових справ, особливо справ за позовами про поновлення на роботі, про відшкодування збитків, заподіяних робітниками і службовцями при виконанні трудових обов'язків, безгосподарність, випуском неякісної продукції, не допускаючи при цьому необгрунтованого зменшення розміру збитків, що підлягають стягненню. Необхідно підвищувати вимогливість до службових осіб за додержання трудового законодавства, виконання вимог про зміцнення дисципліни і порядку в трудових колективах.

7. Суди мають вдосконалити практику розгляду справ по спорах, пов'язаних з користуванням житловою площею, справ, що виникають із сімейно-шлюбних відносин, особливо справ про розірвання шлюбу, встановлення батьківства, утримання і виховання дітей, та вживати заходів до виявлення і усунення причин і умов, що сприяли розпаду сім'ї, гостро реагувати на факти безвідповідального ставлення до сімейних обов'язків, виховання дітей.

8. Суди повинні забезпечити суворе і неухильне застосування законодавства, спрямованого на охорону природи і раціональне використання природних ресурсів. Виходячи з положень ст. 50 Конституції України про те, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, суди при розгляді справ про екологічні правопорушення зобов'язані виявляти всіх причетних до їх вчинення осіб і обговорювати питання про притягнення останніх до кримінальної чи адміністративної відповідальності та відшкодування завданої цими правопорушеннями шкоди.

(пункт 8 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

9. Звернути увагу судів на необхідність поліпшення розгляду справ про адміністративні правопорушення, і особливо про дрібне хуліганство, злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку, прояв неповаги до суду, публічні заклики до невиконання вимог працівника міліції, посягання на власність, правопорушення в галузі охорони природи, у сфері послуг, фінансів і підприємницької діяльності та інші правопорушення, розгляд яких віднесено до компетенції судів.

Крім того суди зобов'язані забезпечити своєчасний і правильний розгляд справ за скаргами громадян на постанови інших органів і посадових осіб про накладення адміністративних стягнень, маючи на увазі, що розгляд таких справ судом є важливим засобом відновлення порушеного права і зміцнення законності та правопорядку.

(пункт 9 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

10. Вказати судам на те, що зміцненню законності і правопорядку, захисту прав і законних інтересів громадян, підвищенню відповідальності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб за належне виконання покладених на них обов'язків, посиленню боротьби з бюрократизмом значною мірою має сприяти своєчасний і правильний розгляд справ за скаргами громадян на неправомірні дії органів управління і службових осіб, які ущемляють права громадян.

(пункт 10 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

11. Зобов'язати суди докорінно поліпшити їх діяльність по запобіганню злочинам та іншим правопорушенням, маючи на увазі, що ефективність цієї роботи залежить перш за все від правильного і своєчасного розгляду кримінальних і цивільних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Забезпечити неухильне виконання вимог закону про виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів та інших правопорушень, і шляхом винесення окремих ухвал (постанов) добиватись їх усунення.

(пункт 11 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

12. Судам належить вжити дійових заходів по вдосконаленню практики винесення окремих ухвал (постанов) і поліпшення їх якості з тим, щоб кожна окрема ухвала (постанова) була ефективним засобом зміцнення законності та правопорядку, усунення недоліків в діяльності державних, громадських, кооперативних підприємств, установ, організацій і запобігання вчиненню злочинів та інших правопорушень.

Належить встановити суворий контроль за своєчасним виконанням окремих ухвал (постанов) керівниками підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності й у разі їх невиконання або формального ставлення до усунення зазначених у них недоліків притягати винних до юридичної відповідальності за невиконання окремих ухвал (постанов).

(пункт 12 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

13. Абзац 1 пункту 13 виключено.

(згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

З метою посилення виховного впливу судових рішень практикувати висвітлення судових процесів через пресу, радіо, телебачення.

14. Судам необхідно викоренити факти формально-бюрократичного ставлення до розгляду звернень, заяв і скарг громадян, які є не тільки приводом для поновлення порушених прав і законних інтересів громадян, а й засобом виявлення та усунення недоліків у роботі судів, однією з форм безпосередньої участі громадян у зміцненні законності. Кожна скарга має бути всебічно перевірена, правильно і з додержанням встановленого законом строку вирішена.

(пункт 14 змінено згідно з постановою Пленуму Верховного Суду від 03.12.97 р. № 12)

15. Судовим колегіям Верховного Суду України, іншим судам касаційної та наглядової інстанцій необхідно своєчасно вивчати і спрямовувати практику застосування законодавства в кримінальних і цивільних справах та справах про адміністративні правопорушення. Слід ширше використовувати матеріали узагальнення судової практики для надання практичної допомоги суддям, постановки перед відповідними органами питань, які стосуються інтересів держави і прав громадян, а також потребують дальшого розвитку і вдосконалення законодавства.

(Пункт 15 із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 3 від 04.06.93)

ПЛЕНУМ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 1 листопада 1996 року № 9

Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя

Конституцією України кожній людині гарантовано право звернутись до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод. Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії. Це зобов'язує суди при розгляді конкретних справ керуватись насамперед нормами Конституції України.

З метою правильного застосування норм Конституції при здійсненні правосуддя Пленум Верховного Суду України постановляє дати судам такі роз'яснення:

1. Відповідно до ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя.

Виходячи із зазначеного принципу та гарантування Конституцією судового захисту конституційних прав і свобод, судова діяльність має бути спрямована на захист цих прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного і якісного розгляду конкретних справ. При цьому слід мати на увазі, що згідно зі ст. 22 Конституції закріплені в ній права і свободи людини й громадянина не є вичерпними.

2. Оскільки Конституція України, як зазначено в її ст. 8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй.

У разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів. Таке рішення може прийняти суд першої, касаційної чи наглядової інстанції в будь-якій стадії розгляду справи.

Суд безпосередньо застосовує Конституцію у разі:

- 1) коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом;
- 2) коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй;
- 3) коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України;
- 4) коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України.

Якщо зі змісту конституційної норми випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом, суд при розгляді справи повинен застосувати тільки той закон, який ґрунтується на Конституції і не суперечить їй.

3. Слід мати на увазі, що суд не може, застосувавши Конституцію як акт прямої дії, визнати неконституційними закони чи правові акти, перелічені в ст. 150 Конституції, оскільки це віднесено до виключної компетенції Конституційного Суду України.

Разом з тим суд може на підставі ст. 144 Конституції визнати такими, що не відповідають Конституції чи законам України, рішення органів місцевого самоврядування, а на підставі ст. 124 Конституції – акти органів державної виконавчої влади: міністерств, відомств, місцевих державних адміністрацій тощо. Звернення до Конституційного Суду України в такому разі не вимагається.

4. Виходячи з положення ст. 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір. У той же час міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

5. Судам необхідно виходити з того, що нормативно-правові акти будь-якого державного чи іншого органу (акти Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим чи рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим, акти органів місцевого самоврядування, накази та інструкції міністерств і відомств, накази керівників підприємств, установ та організацій тощо) підлягають оцінці на відповідність як Конституції, так і закону.

Якщо при розгляді справи буде встановлено, що нормативно-правовий акт, який підлягав застосуванню, не відповідає чи суперечить законові, суд зобов'язаний застосувати закон, який регулює ці правовідносини.

6. Згідно з ч. 2 ст. 6 Конституції органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

Закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності Конституцією, є чинними в частині, що не суперечить їй (ст. 1 розділу XV Конституції). У зв'язку з цим при розгляді справи суд може на підставі Постанови Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства СРСР» застосувати нормативні акти колишнього Союзу РСР, які не суперечать Конституції і законам України.

7. Звернути увагу судів на те, що згідно з ч. 2 ст. 57 Конституції є нечинними, а отже, не можуть застосовуватись ті закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, які не доведені до відома населення у встановленому законом порядку. Це означає, що судові рішення не може ґрунтуватись на неоприлюднених нормативно-правових актах такого змісту.

8. З урахуванням конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції), судам підвладні всі спори про захист прав і свобод громадян. Суд не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви чи скарги лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку.

Статтею 55 Конституції кожній людині гарантовано право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб і службових осіб, а тому суд не повинен відмовляти особі в прийнятті чи розгляді скарги з підстав, передбачених законом, який це право обмежує.

9. Згідно зі ст. 10 Конституції державною мовою в Україні є українська мова, всебічний розвиток і функціонування якої в усіх сферах суспільного життя на всій території України забезпечується державою. Виходячи з цього конституційного положення судочинства в Україні має провадитися українською мовою. На виконання ч. 4 ст. 10 Конституції суд за клопотанням осіб, які беруть участь у розгляді справи, зобов'язаний застосовувати при провадженні судочинства й іншу мову в порядку, визначеному законом (наприклад, Кримінально-процесуальним, Цивільним процесуальним кодексами).

Суд має суворо додержувати вимог ч. 3 ст. 19 КПК про те, що слідчі й судові документи відповідно до встановленого цим Кодексом порядку, вручаються обвинуваченому в перекладі на його рідну мову або іншу мову, якою він володіє.

10. Конституційні положення про законність судочинства та рівність усіх учасників процесу перед законом і судом (ст. 129 Конституції) зобов'язують суд забезпечити всім їм рівні можливості щодо надання та дослідження доказів, заявлення клопотань та здійснення інших процесуальних прав.

11. При вирішенні цивільних справ суд має виходити з поданих сторонами доказів. Поряд із цим він може запропонувати позивачеві чи відповідачеві подати додаткові докази, а в разі, коли сторони не в змозі їх зібрати, а без них правильно вирішити справу неможливо, – за клопотанням сторін сам витребувати такі докази.

12. При розгляді трудових спорів судам слід мати на увазі, що ч. 3 ст. 43 Конституції використання примусової праці заборонено. У зв'язку з цим не можуть застосовуватись як такі, що суперечать Конституції, правила статей 32–34 КЗпП, відомчих положень чи статутів про дисципліну тощо, які передбачають можливість тимчасового переведення працівника без його згоди на іншу роботу в порядку дисциплінарного стягнення, у разі виробничої необхідності або простою, а також можливість виконання ним роботи, не передбаченої трудовим договором.

Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота, що виконується особою, чи служба, яку вона несе за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

13. Відповідно до ст. 39 Конституції громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, завчасно сповіщаючи про них органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Справи про обмеження цього права розглядаються судами в порядку, встановленому для справ, що виникають з адміністративно-правових відносин.

14. Тим, хто працює, Конституція гарантує право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Порядок здійснення цього права встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей. Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку (ст. 44 Конституції).

Рішення про визнання страйку незаконним ухвалюється судом на підставі Конституції і чинного законодавства. Страйк має визнаватися незаконним, наприклад, коли працюючі добиваються в такий спосіб політичних цілей, або коли ним створюється загроза життю і здоров'ю, правам і свободам інших людей, або коли він організовується чи здійснюється у державних органах, на підприємствах та в організаціях, на які покладено забезпечення обороноздатності, правопорядку і безпеки країни, на безперервних діючих виробництвах, зупинення яких пов'язане з тяжкими або небезпечними наслідками, тощо.

За примушування до участі або до неучасті у страйку винні особи несуть відповідальність у встановленому законом порядку.

15. З урахуванням конституційного положення про те, що ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду (ст. 47 Конституції), судам слід при вирішенні житлових спорів виходити з неприпустимості виселення в адміністративному порядку за санкцією прокурора осіб, які самоуправно зайняли жиле приміщення або проживають у будинках, що загрожують обвалом.

При розгляді спорів про право користування жилим приміщенням необхідно брати до уваги, що ст. 33 Конституції гарантує кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Це означає, що наявність чи відсутність прописки самі по собі не можуть бути підставою для визнання права користування жилим приміщенням за особою, яка там проживала чи вселилась туди як член сім'ї наймача (власника) приміщення, або ж для відмови їй у цьому.

16. Суди мають суворо додержувати передбаченого ст. 56 Конституції права особи на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Матеріальна та моральна шкода, заподіяна при здійсненні правосуддя, відшкодовується державою відповідно до ст. 62 Конституції лише безпідставно засудженій особі у разі скасування вироку як неправосудного.

17. Вирішуючи спори, що впливають із права приватної власності громадян, суди повинні виходити з положень ст. 41 Конституції про те, що це право є непорушним і ніхто не може бути протиправно його позбавлений. Примусове

відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, які встановлені законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості (крім умов воєнного чи надзвичайного стану, коли можливе наступне відшкодування).

Судам необхідно мати на увазі, що відповідно до ч. 6 ст. 41 Конституції конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. У зв'язку з цим справи про адміністративні правопорушення, за вчинення яких законом передбачено конфіскацію приватного майна особи, повинні розглядатися тільки судами.

18. При розгляді кримінальних справ має суворо додержуватись закріплений у ч. 1 ст. 62 Конституції принцип презумпції невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. При цьому неприпустимо покладати на обвинуваченого (підсудного) доведення своєї невинуватості.

Звернути увагу судів на те, що згідно з ч. 3 зазначеної статті усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь останньої.

Статтею 129 Конституції до основних засад судочинства віднесено змагальність сторін, забезпечення доведеності вини та підтримання в суді державного обвинувачення, яке згідно зі ст. 121 Конституції покладається на прокуратуру. Виходячи з цього при відданні особи до суду слід в усіх справах, що надійшли до суду з обвинувальним висновком, визнавати обов'язковою на підставі п. 1 ст. 253 КПК участь у судовому засіданні прокурора.

19. Відповідно до ст. 59 Конституції кожен має право на захист від обвинувачення та на правову допомогу. Тому, розглядаючи кримінальну справу, суд у передбачених законом випадках має забезпечити обвинуваченому право на захист.

Визнання особи винутою у вчиненні злочину може мати місце лише за умови доведеності її вини. При цьому слід мати на увазі, що згідно зі ст. 62 Конституції обвинувачення не може ґрунтуватись на припущеннях, а також на доказах, одержаних незаконним шляхом. Докази повинні визнаватись такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад, тоді, коли їх збирання й закріплення здійснено або з порушенням гарантованих Конституцією України прав людини і громадянина, встановленого кримінально-процесуальним законодавством порядку, або уповноваженою на це особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними нормами.

20. Відповідно до вимог ст. 63 Конституції особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, а отже, вона не може бути змушена свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Пропонуючи підсудному дати пояснення щодо пред'явленого обвинувачення та відомих йому обставин справи, суд має одночасно роз'яснити йому, а також його дружині чи близькому родичу зміст ст. 63 Конституції. Якщо під час проведення дізнання чи попереднього слідства підозрюваному, обвинуваченому, його дружині чи близькому родичу цього не було роз'яснено, показання зазначених осіб повинні визнаватись судом одержаними з порушенням закону, що має наслідком недопустимість їх використання як засобів доказування.

Роз'яснити судам, що з урахуванням зазначеного конституційного положення члени сім'ї чи близькі родичі обвинуваченого, цивільного позивача або цивільного відповідача не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за відмову від дачі показань. У разі ж, коли зазначені особи погодилися давати показання, вони несуть відповідальність за завідомо неправдиві показання.

21. Конституційне положення про здійснення правосуддя виключно судами зобов'язує їх розглядати кримінальні справи і про злочини, перелічені у ч. 1 ст. 27 КПК. У зв'язку з цим суд не може передати матеріали такої справи на розгляд товариського суду в порядку, передбаченому ст. 51 КК та ст. 8 КПК.

22. Гарантовані статтями 30 і 31 Конституції недоторканність житла і таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції є невід'ємним правом особи. Дозвіл на проникнення до житла чи до іншого володіння особи, на накладення арешту на кореспонденцію, її виїмку в поштово-телеграфних установах та на зняття інформації з каналів зв'язку надається тільки судом. За результатами розгляду матеріалів про надання такого дозволу, який здійснюється судом з додержанням таємниці слідства, ухвалюється процесуальне рішення.

Слід мати на увазі, що статті 9 і 13 Перехідних положень Конституції (розділу XV) на дію ст. 30 (в частині надання дозволу на проникнення до житла чи іншого володіння особи) та ст. 31 Конституції не поширюються.

23. Відповідно до ч. 5 ст. 124 Конституції судові рішення ухвалюються іменем України і є обов'язковими до виконання на всій її території усіма без винятку органами державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, організаціями, установами, посадовими особами, а також окремими громадянами та їх об'єднаннями.

У разі невиконання судових рішень суди мають піддавати винних у цьому осіб встановленій законом відповідальності.

24. Звернути увагу судів на те, що керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України щодо застосування чинного законодавства, дані до введення в дію Конституції України, можуть застосовуватись при розгляді справ у частині, що не суперечить Конституції.

ПЛЕНУМ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 18 червня 1999 року № 10

Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві

Розглянувши матеріали узагальнення судової практики у справах про посягання на життя, здоров'я, гідність, житло і майно суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві, Пленум Верховного

вного Суду України висловлює занепокоєння з приводу поширення фактів втручання в діяльність судів і правоохоронних органів, посягання на життя, здоров'я, гідність і майно зазначених осіб.

У той самий час правоохоронні органи нерідко залишають без реагування повідомлення про погрози й інші протиправні діяння щодо суддів, працівників правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві. Не завжди ефективними є заходи по виявленню злочинців, які вчинили на них посягання. Суди на такі порушення й упущення не реагують, за наявності ознак злочинів, передбачених ст. 176–2 чи ст. 176–3 Кримінального кодексу України (далі – КК), обмежуються застосуванням до винних адміністративних стягнень.

Забезпечуючи в цілому правильне вирішення справ про злочини, вчинені щодо суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві, суди разом з тим допускають помилки при юридичній оцінці протиправних діянь і призначенні винним покарання, не вживають необхідних заходів до усунення причин вчинення злочинів та умов, що цьому сприяють.

Законом «Про Державний бюджет України на 1999 рік» на утримання загальних судів України передбачено асигнування, значно менші від потреби. Незважаючи на це, Кабінет Міністрів України скоротив їх розмір. Суди районного рівня розташовані, як правило, у не придатних для здійснення судочинства приміщеннях, де не забезпечуються охорона громадського порядку, безпека суддів, працівників суду й учасників судового розгляду. У більшості судів відсутні цілодобова охорона приміщень та засоби технічного контролю за поведінкою відвідувачів. Не всі заходи безпеки суддів, працівників суду та осіб, які беруть участь у судочинстві, здійснюються повноважними органами.

Органи виконавчої влади не додержують належним чином положень ст. 130 Конституції України та законів «Про статус суддів», «Про прокуратуру», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Внаслідок тривалого ігнорування органами виконавчої влади вимог Конституції і законів України щодо забезпечення дійсної незалежності судів та захищеності суддів склалася вкрай небезпечна ситуація, яка ставить під сумнів можливість подальшого нормального здійснення судової діяльності по захисту прав і свобод громадян. Не враховується, що судді постійно перебувають у зоні конфліктів, зіткнення протилежних інтересів і пов'язаного з цим ризику, несуть велике психологічне й фізичне навантаження, зазнають погроз, посягань на життя, здоров'я, честь, гідність, майно з боку зацікавлених у розгляді тієї чи іншої справи осіб.

Захист прав і свобод людини, інтереси держави й суспільства вимагають вжиття радикальних заходів до створення умов для виконання судами і правоохоронними органами їх повноважень у повній відповідності з Конституцією і законодавством України.

У зв'язку з наведеним Пленум Верховного Суду України постановляє:

1. Визнати, що стан забезпечення безпеки суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві, є незадовільним і не гарантує об'єктивний та неупереджений розгляд справ, захист прав і свобод громадян.

Довести до відома Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України про необхідність невідкладного створення належних умов для функціонування судів і діяльності суддів та правоохоронних органів, здійснення практичних заходів щодо посилення державного захисту суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві.

2. Роз'яснити судам, що умисне невиконання вимог ст. 130 Конституції України і ст. 11 Закону «Про статус суддів» щодо забезпечення фінансування судів та належних умов для їх функціонування і діяльності суддів за певних обставин може розглядатись як прояв неповаги до суду. За наявності відповідних ознак такі дії можуть утворювати склад посадового злочину або злочину, передбаченого ст. 80–3 чи ст. 80–4 КК.

3. Судам потрібно мати на увазі, що точне й неухильне додержання вимог Конституції і законів України, які регулюють державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві, є однією з важливих умов виконання завдань правосуддя. Тому необхідно забезпечити розгляд кримінальних справ про злочини, вчинені щодо зазначених осіб, у повній відповідності із законом з урахуванням роз'яснень, що містяться в постановках Пленуму Верховного Суду України від:

– 26 червня 1992 р. № 8 «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів»;

– 12 квітня 1996 р. № 4 «Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів»;

– 27 грудня 1985 р. № 11 «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ».

По кожному факту посягання на життя, здоров'я, житло, майно суддів, працівників суду і правоохоронних органів, а також осіб, які беруть участь у судочинстві, суди зобов'язані за наявності ознак злочину вирішувати питання про порушення кримінальної справи. У разі необхідності перевірити заяву або повідомлення про такий злочин слід порушити це питання перед прокурором в окремій ухвалі чи поданні.

При судовому розгляді справ потрібно з'ясовувати причини вчинення зазначених злочинів та умови, що цьому сприяли, а також забезпечувати виконання окремих ухвал з цих питань.

4. Відповідно до ст. 16 Закону «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» та ст. 22 Закону «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» у разі надходження письмової чи усної заяви особи, яка має право на державний захист, за наявності загрози життю, здоров'ю, житлу чи майну цієї особи або її близьких родичів голова суду або суд, у провадженні якого перебуває справа, зобов'язаний негайно прийняти постанову (ухвалу) про застосування заходів безпеки. У невідкладних випадках, коли згоду особи на її захист одержати неможливо, така постанова (ухвала) може бути винесена за ініціативою голови суду (суду) і за відсутності заяви з обов'язковим повідомленням про це особи, щодо якої прийнято рішення про її захист. У разі відмови такої особи від захисту потрібно керуватися ст. 17 Закону «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

При необхідності перевірити факти, на які посилається заявник, голова суду (суд) повинен не пізніше як у триденний строк здійснити перевірку та винести відповідну постанову (ухвалу). Про прийняте рішення заявник повідомляється в письмовій формі.

Реальність загрози встановлюється в кожному окремому випадку виходячи з конкретних обставин з урахуванням як об'єктивного, так і суб'єктивного критеріїв (змісту, часу, способу, інтенсивності погрози, даних, що характеризують особу, яка її висловлює, стосунків останньої з особою, яка бере участь у судочинстві).

Терміновість заходу безпеки означає негайне виконання постанови суду чи судді.

Якщо при перевірці факт загрози не підтвердиться, голова суду (суд) виносить постанову (ухвалу) про відмову в застосуванні заходів безпеки, яка може бути оскаржена до суду вищого рівня. Така скарга розглядається головою зазначеного суду невідкладно.

5. Якщо перед розглядом справи надійшли дані про те, що в ході судового засідання можливі посягання на життя, здоров'я, майно судді, прокурора чи особи, яка бере участь у судочинстві, а також знищення або пошкодження приміщення чи майна суду, розгляд справи не повинен розпочинатися до здійснення необхідних заходів безпеки. У такому випадку суд має відкласти або зупинити розгляд справи.

6. З метою запобігання розголошенню показань потерпілих і свідків, які викривають злочинців, за наявності пов'язаної з цим реальної загрози посягання на їх життя, здоров'я, житло чи майно суди мають розглядати кримінальні справи (особливо про злочини, вчинені організованими групами) в закритому судовому засіданні.

Вважати правильною в таких випадках практику допиту судом потерпілих і свідків у відсутності підсудного чи інших свідків з наступним оголошенням їхніх показань.

Судами можуть застосовуватися також інші заходи безпеки потерпілих і свідків, передбачені ст. 15 Закону «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», зокрема додержання конфіденційності даних про їх особу (зміна анкетних даних), виклик їх до суду виключно через орган, який здійснює такі заходи, тощо.

Розгляд справи в закритому судовому засіданні, а так само застосування інших заходів безпеки провадяться за мотивованою ухвалою суду (постановою судді).

7. Головам судів потрібно підвищити взаємодію зі спеціальними підрозділами Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки України по забезпеченню безпеки суддів, працівників суду й осіб, які беруть участь у судочинстві, в разі необхідності одержувати від цих підрозділів інформацію про стан виконання постанови (ухвали) про застосування заходів безпеки.

При встановленні факту невиконання або неналежного чи несвоєчасного виконання без поважних причин посадовою особою спеціального підрозділу постанови (ухвали), якщо це призвело до смерті особи, взятої під державний захист, заподіяння їй тілесних ушкоджень, її викрадення, знищення або пошкодження належного їй майна тощо, суд чи суддя зобов'язані за наявності ознак злочину порушити кримінальну справу, а в разі необхідності перевірити такий факт – надіслати прокурору відповідне подання.

Якщо діяння посадової особи містять ознаки дисциплінарного проступку, суд чи суддя повинен порушити перед уповноваженим органом питання про накладення на цю особу дисциплінарного стягнення.

8. Голови Верховного суду Автономної Республіки Крим, обласних, міжобласного, Київського і Севастопольського міських судів, військових судів регіонів та Військово-Морських Сил при розгляді судових справ повинні постійно контролювати стан додержання вимог Конституції та законів України щодо забезпечення державного захисту суддів, працівників суду, правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві, і своєчасно порушувати перед уповноваженими органами питання про належне виконання цього законодавства.

ПЛЕНУМ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 30 травня 1997 року № 7

Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суди як органи державної влади зобов'язані своєчасно й дієво захищати ці права та свободи шляхом розгляду цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення.

В цілому суди України забезпечують відновлення порушених прав і свобод людини. Разом з тим у цій діяльності є недоліки та упущення. Не завжди виконуються судами вимоги закону про всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи, ще допускаються помилки в оцінці доказів і застосуванні норм закону. Інколи за наявності підстав для ухвалення виправдувального вироку справи направляються на додаткове розслідування. Не викорінено необгрунтоване засудження громадян і безпідставне виправдання осіб, які вчинили злочини.

Не завжди забезпечується право громадян на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Трапляються випадки необгрунтованої відмови громадянам у задоволенні позовів про захист трудових, майнових, житлових та інших прав.

На ефективність судової діяльності впливають істотні недоліки в роботі органів дізнання і попереднього слідства, інших правоохоронних органів. Є випадки ігнорування слідчими закону, фальсифікації матеріалів попереднього слідства. Органи внутрішніх справ не завжди задовільно здійснюють розшук підсудних. Нерідко конвойні підрозділи несвоєчасно доставляють підсудних у судові засідання, не виконують розпоряджень суду про привід підсудних, свідків і потерпілих, що призводить до грубого порушення встановлених законом строків розгляду справ. Посадові особи органів дізнання, попереднього слідства, а також прокурори нерідко порушують вимоги закону щодо строків тримання обвинувачених під вартою і порядку їх продовження, приховують порушення цих строків.

Порушення вимог процесуального закону в стадії досудового розслідування призводять до тяганини при його провадженні та судовому розгляді справ, ущемляють законні права й інтереси потерпілих, обвинувачених, інших осіб, роблять можливим ухилення окремих обвинувачених від слідства і суду.

Суди не завжди гостро реагують на ці факти, а нерідко й самі допускають тяганину внаслідок поверхового вивчення кримінальних справ при відданні обвинувачених до суду, упущень при досудовій підготовці цивільних справ, несвоєчасного повідомлення учасників процесу про час розгляду справ.

Надійний захист прав та свобод людини і громадянина можливий за умови дійсної незалежності суду. Проте продовжують мати місце намагання обмежити її. Набули поширення тиск на суди з метою перешкодити всебічному, повно-

му й об'єктивному розглядові конкретних справ або домогтися незаконного судового рішення, прояви неповаги до суду у зв'язку зі здійсненням правосуддя. Органи державної влади і посадові особи, які відповідно до Конституції України зобов'язані забезпечити незалежність суду, не завжди адекватно реагують на такі факти. Суди та органи суддівського самоврядування не дають належної відсічі спробам втрутитися в розгляд справ.

З метою удосконалення судової діяльності у сфері захисту прав та свобод людини і громадянина Пленум Верховного Суду України постановляє:

1. Звернути увагу судів на те, що вся їх діяльність повинна бути підпорядкована захисту прав та свобод людини і громадянина. Шляхом розгляду судових справ у повній відповідності з Конституцією та законами України суди зобов'язані забезпечити рівність громадян перед законом і судом.

2. Враховуючи, що згідно з ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, суди не вправі з часу введення Конституції в дію відмовляти фізичним чи юридичним особам у прийнятті до судового розгляду заяв і звернень.

Суди не вправі відмовити у судовому захисті прав та свобод людини і громадянина, у прийнятті скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб з підстав, не передбачених Конституцією чи законом. При цьому слід мати на увазі, що коло прав і свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією, не є вичерпним.

3. Конституційне положення про те, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком (ч. 1 ст. 62 Конституції України), покладає на суди всю повноту відповідальності за правильне вирішення кожної справи. У зв'язку з цим судам слід посилити вимогливість до якості дізнання і попереднього слідства в кримінальних справах. У стадії віддання обвинуваченого до суду і в стадії судового розгляду суди повинні з'ясувати, чи було виконано під час попереднього розслідування справи вимоги процесуального закону, чи не були порушені права підозрюваного, обвинуваченого при затриманні, арешті, проведенні обшуку та чи не були обмежені права потерпілого й інших учасників кримінального процесу.

Встановивши, що під час попереднього розслідування справи було допущено істотну неповноту або неправильність дізнання чи слідства, які не можуть бути усунуті в судовому засіданні, суд відповідно до статей 237, 242 і 246 КПК України та п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 березня 1988 р. №3 «Про застосування судами України кримінально-процесуального законодавства, що регулює повернення справ на додаткове розслідування» (зі змінами, внесеними постановою від 4 червня 1993 р. №3) повинен повернути справу на додаткове розслідування. Якщо ж неповнота або неправильність дізнання чи попереднього слідства не потягла повернення справи на додаткове розслідування, суд повинен реагувати на виявлені порушення закону окремою ухвалою (постановою) або порушити питання про притягнення винних у них посадових осіб до передбаченої законом відповідальності.

4. Згідно з ч. 3 ст. 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом. У зв'язку з цим судам при розгляді кожної справи необхідно перевіряти, чи були докази, якими органи попереднього слідства обґрунтовують висновки про винність особи у вчиненні злочину, одержані відповідно до норм КПК України.

Якщо буде встановлено, що ті чи інші докази були одержані незаконним шляхом, суди повинні визнавати їх недопустимими і не враховувати при обґрунтуванні обвинувачення у вирокі.

Встановивши в стадії віддання до суду чи в судовому засіданні, що ті чи інші фактичні дані були одержані з такими порушеннями закону, які роблять їх використання як доказів недопустимим, а інші докази не дозволяють з'ясувати всі передбачені ст. 64 КПК України обставини, суд за наявності можливості усунути що неповноту або неправильність дізнання чи попереднього слідства повинен відповідно до вимог ст. 246 чи ст. 281 КПК України повернути справу на додаткове розслідування з наведенням в ухвалі (постанові) відповідних мотивів.

5. Суди повинні гостро реагувати на факти недодержання слідчими та прокурорами передбачених ст. 120 КПК України строків попереднього слідства і приховування таких порушень, на недоліки в роботі конвойних підрозділів МВС, що полягають у несвоєчасній доставці підсудних у судові засідання, та на несвоєчасне виконання ухвал (постанов) про привід підсудних, свідків і потерпілих тощо.

6. Поверхове вивчення справ, неналежна їх підготовка до судового засідання, несвоєчасне повідомлення учасників процесу про час розгляду справ, безпідставне перенесення часу їх розгляду викликають справедливе обурення громадян. У зв'язку з цим необхідно мати на увазі, що суддя несе особисту відповідальність за своєчасний і якісний розгляд справ. Навмисне порушення закону чи несумлінне його виконання, якщо це призвело до тяганини при розгляді справи й істотно обмежило права і законні інтереси громадян, слід розглядати як неналежне виконання суддею професійних обов'язків, яке тягне передбачену законом відповідальність.

Звернути увагу посадових осіб судів, наділених правом порушувати питання про відповідальність суддів, на їх обов'язок не залишати без належного реагування жодного факту порушення закону суддями чи їх несумлінності при розгляді судових справ. Особливу увагу слід звертати на ті порушення закону, які потягли безпідставне засудження невинних чи виправданя винних у вчиненні злочинів осіб. За кожним подібним фактом необхідно проводити відповідну перевірку і за наявності до того підстав вирішувати питання про притягнення таких суддів до передбаченої законом відповідальності.

7. Виходячи з того, що кримінальне покарання найбільш істотно обмежує конституційні права і свободи людини та громадянина, воно повинно призначатись засудженим у суворій відповідності з вимогами ст. 39 КК України з урахуванням обставин конкретної справи і даних щодо особи підсудного. При призначенні покарання неприпустимо зв'язати на обставини, які не передбачено законом (статистичні дані про кількість засуджених, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі, про динаміку або структуру покарань за попередні періоди тощо).

Оскільки адміністративний арешт також є передбаченим законом обмеженням прав людини, суди при розгляді справ про адміністративні правопорушення, за які до особи може бути застосовано це стягнення, повинні ретельно з'ясувати як обставини правопорушення, так і дані про правопорушника і призначати такий арешт з наведенням відповідних мотивів лише тоді, коли інші стягнення будуть малоефективними.

8. Враховуючи, що встановлений Конституцією України принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки законам зобов'язує суди не допускати будь-якого втручання у вирішення конкретних справ, суди повинні за наявності підстав вирішувати питання про притягнення винних у такому втручанні осіб до передбаченої законом відповідальності.

Для захисту прав і свобод громадян, а також професійних інтересів суддів судам слід використовувати всі повноваження органів правосуддя, передбачені розділом VIII Конституції України.

9. Відповідно до ст. 130 Конституції України фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів повинна забезпечити держава. Тому невиконання чи неналежне виконання цієї конституційної норми відповідними органами чи посадовими особами слід розцінювати як істотне порушення конституційних засад незалежності судової влади. При встановленні таких фактів суди мають у встановленому законом порядку порушувати питання про відповідальність посадових осіб чи про відповідність законів або інших нормативних актів, якими порушується названа норма, Конституції України.

10. Судам слід неухильно виконувати вимоги закону про з'ясування причин порушень прав та свобод людини і громадянина, добиватися їх усунення шляхом постановлення окремих ухвал (постанов) та здійснення дійового контролю за їх виконанням. Разом з тим треба мати на увазі, що ці ухвали (постанови) повинні ґрунтуватися на достовірно встановлених фактичних даних.

11. Особливу увагу суди повинні приділяти своєчасному й повному виконанню судових рішень, оскільки це має важливе значення для реального поновлення прав і свобод громадян.

12. Судовим колегіям Верховного Суду України, Верховному суду Автономної Республіки Крим, обласним, Київському і Севастопольському міським судам, військовим судам регіонів слід підвищити якість роботи з тим, щоб допущені судами першої інстанції помилки виправлялись при розгляді справ у касаційному порядку чи в порядку нагляду, систематично аналізувати практику призначення кримінального покарання, причини скасування або зміни вироків у зв'язку з неправильним його призначенням, вживати заходів до виправлення допущених помилок.

ПЛЕНУМ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 2 липня 2004 року № 13

Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів

Конституцією України передбачено обов'язок держави утверджувати і забезпечувати права та свободи кожної людини. У зв'язку з цим важливого значення набуває точне й однакове застосування судами норм кримінально-процесуального законодавства, якими визначено права потерпілих від злочинів.

З метою забезпечення конституційних і процесуальних гарантій прав потерпілих у кримінальному судочинстві та у зв'язку з питаннями, які виникли у судовій практиці, Пленум Верховного Суду України постановляє:

1. Звернути увагу судів на те, що послідовне і неухильне додержання на всіх стадіях кримінального судочинства норм кримінально-процесуального законодавства України, якими передбачені права потерпілих від злочинів, є однією з важливих умов здійснення закріпленого ст. 55 Конституції України права громадян на судовий захист від протиправних посягань.

2. Відповідно до ч. 2 ст. 49 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, набуває передбачених законом прав учасника процесу лише після визнання її потерпілим. Визнання особи потерпілим у справі або відмова в цьому мають бути процесуально оформлені постановою органу дізнання, слідчого, прокурора, судді або ухвалою суду.

Вирішуючи питання про визнання особи потерпілим, суддя або суд має з'ясувати, яку конкретно шкоду заподіяно їй злочином (моральну, фізичну чи майнову), і зазначити це в постанові або ухвалі.

У справі про незакінчений злочин особа визнається потерпілим за умови фактичного заподіяння їй моральної, фізичної або майнової шкоди.

3. Не можуть бути визнані потерпілими особи, які постраждали від злочину, вчиненого ними ж; водночас, оскільки закон не пов'язує позбавлення особи статусу потерпілого з неправомірністю її поведінки, суди мають визнавати особу потерпілим й у випадках, коли вчинення щодо неї злочину спровоковано її діями. При цьому неправомірність поведінки потерпілого може бути врахована при кваліфікації дій підсудного або призначенні йому покарання.

4. При попередньому розгляді справи суддя відповідно до ст. 237 КПК повинен з'ясувати, чи всі особи, яким злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, визнані потерпілими. Якщо хтось із цих осіб не визнаний потерпілим на стадії дізнання і досудового слідства, за наявності відповідного клопотання суддя своєю постановою має визнати таку особу потерпілим, повідомити її про це та надати можливість ознайомитися з матеріалами справи. Таке ж рішення він постановляє і тоді, коли є необхідність замінити особу, яка необґрунтовано була визнана потерпілим, представником потерпілого, цивільним позивачем, на належну.

У випадках, коли визнання особи потерпілим може призвести до збільшення обсягу обвинувачення підсудного або зміни кримінально-правової кваліфікації діяння, суддя чи суд із дотриманням вимог ст. 246 або ст. 281 КПК має повернути справу на додаткове розслідування.

Таке ж рішення суддя чи суд повинен прийняти і в тому разі, коли органи дізнання чи досудового слідства істотно обмежили законні права потерпілого (наприклад, обирати представника, порушувати клопотання, заявляти відводи, подавати докази, знайомитися з усіма матеріалами справи тощо) і поновити ці права на стадії судового розгляду справи неможливо.

5. Відповідно до ч. 2 ст. 232 КПК суди зобов'язані реагувати на виявлені факти необґрунтованого зволікання з визнанням особи потерпілим (при очевидності заподіяння злочином шкоди), допущені органами дізнання чи досудового слідства, окремими ухвалами (постановами).

6. У справах про злочини, внаслідок яких сталася смерть потерпілого, права, передбачені частинами 3 і 4 ст. 49 КПК, мають його близькі родичі. Оскільки п. 11 ст. 32 КПК містить вичерпний перелік таких родичів (ними є батьки, один із подружжя, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки), суди не вправі визнавати потерпілими у цих справах інших осіб.

Якщо надання зазначених прав вимагають декілька осіб із числа близьких родичів особи, якій було заподіяно смерть, усі вони можуть бути визнані потерпілими.

7. Особа, якій заподіяно шкоду і яка пред'явила вимогу про її відшкодування, визнається одночасно потерпілим та цивільним позивачем. Їй забезпечуються всі передбачені законом права як потерпілого, так і цивільного позивача.

8. У разі, коли потерпілим визнано неповнолітню або недієздатну особу, суд забезпечує участь у справі законного представника цієї особи, який має захищати її права й охоронювані законом інтереси; при цьому згода такого потерпілого на участь у справі законного представника не потрібна. Після досягнення потерпілим 18-річного віку функції законного представника припиняються, але останній може брати участь у справі як представник потерпілого (ст. 52 КПК).

Відповідно до п. 10 ст. 32 КПК законними представниками неповнолітніх чи недієздатних потерпілих можуть бути лише батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники або представники установ та організацій, під опікою чи піклуванням яких перебувають ці потерпілі. Суд не вправі допускати інших осіб до участі у справі як законних представників таких потерпілих.

За відсутності у неповнолітнього потерпілого батьків або інших законних представників суд зобов'язаний забезпечити участь у справі представника потерпілого із числа осіб, зазначених у ст. 52 КПК.

9. Представником потерпілого при провадженні у кримінальній справі може бути адвокат, законний представник, близький родич або інша особа, допущена до участі у справі за постановою дізнавача, слідчого, судді чи за ухвалою суду. Представник, повноваження якого засвідчуються відповідним дорученням, користується тими ж правами, що й потерпілий, і може діяти як поряд з останнім, так і замість нього.

Повнолітній дієздатний потерпілий вправі у будь-який момент відмовитись від представника і продовжити захищати свої інтереси самостійно.

У випадках, коли представник використовує свої повноваження на шкоду інтересам потерпілого, його участь має бути припинена або він може бути замінений за постановою дізнавача, слідчого, судді чи за ухвалою суду.

10. Відповідно до ст. 63 КПК особа, яка допитана або підлягає допиту як свідок у справі, не може бути представником потерпілого. В такому випадку суд зобов'язаний повнолітньому дієздатному потерпілому роз'яснити право обрати іншого представника з числа осіб, перелічених у ст. 52 КПК, а неповнолітньому чи недієздатному – забезпечити участь представника.

11. Втручання у діяльність представника потерпілого, погроза, насильство, посягання на його здоров'я та життя, а також умисне знищення або пошкодження його майна тягнуть кримінальну відповідальність (статті 397–400 Кримінального кодексу України; далі – КК).

12. Суди зобов'язані вживати всіх можливих заходів до забезпечення участі потерпілого в судовому засіданні. У разі, коли потерпілий не з'явився за викликом, суд відповідно до ч. 1 ст. 290 КПК вирішує питання про розгляд справи або його відкладення залежно від того, чи можливо за відсутності потерпілого з'ясувати всі обставини справи і захистити його права та законні інтереси.

Показання потерпілого, дані під час дізнання чи досудового слідства можуть оголошуватись у випадках, зазначених у ст. 306 КПК.

Розгляд справи за відсутності потерпілого (законного представника) без виклику його у судові засідання є істотним порушенням його процесуальних прав і може стати підставою для скасування вироку чи іншого судового рішення.

У виняткових випадках, наприклад з метою забезпечення безпеки потерпілого, суд може звільнити його від участі в судовому процесі, попередньо отримавши письмове підтвердження показань, даних ним під час дізнання чи досудового слідства.

З урахуванням того, що за перешкодження з'явленню потерпілого до суду, а також примушування його до відмови від давання показань настає кримінальна відповідальність (ст. 386 КК), суд, установивши під час судового слідства такі факти, відповідно до ст. 278 КПК виносить мотивовану ухвалу, а суддя – постанову, якою повідомляє про вчинене прокурора.

13. Суд повинен не тільки роз'яснити у судовому засіданні потерпілому та його представникові права, передбачені статтями 49, 52, 52–1, 87, 87–1, 88, 267, 348, 384 КПК, а й забезпечити можливість їх реального здійснення. Потерпілому, який одночасно є і цивільним позивачем, роз'яснюються також права останнього, передбачені статтями 50 і 268 КПК.

Якщо під час досудового слідства потерпілий не заявив цивільного позову, суд повинен роз'яснити йому право зробити це в судовому засіданні, але до початку судового слідства.

14. Відповідно до вимог ст. 295 КПК права й обов'язки потерпілому, цивільному позивачеві (їх представникам) роз'яснює головуючий у судовому засіданні.

За наявності у справі кількох потерпілих права й обов'язки можна роз'яснювати їм одночасно, але пересвідчитися в тому, що вони їх зрозуміли, необхідно шляхом опитування кожного потерпілого окремо.

15. Після роз'яснення потерпілому права давати показання чи відмовитися від цього суд має з'ясувати у нього, чи бажає він скористатися зазначеним правом. У разі, коли потерпілий висловив бажання давати показання, суд попереджає його про кримінальну відповідальність за ст. 384 КК за завідомо неправдиве показання.

16. Потерпілий, що не володіє мовою, якою провадиться судочинство, вправі виступати в суді рідною мовою, а за необхідності – користуватися безкоштовною допомогою перекладача.

17. Суд повинен стежити за тим, щоб під час допиту потерпілого не ставилися запитання, які принижують його честь і гідність, ображають його самого чи близьких йому осіб, а також запитання щодо обставин особистого характеру, що не стосуються справи.

18. Потерпілий або його представник за наявності реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну мають право на забезпечення безпеки. Члени сімей та близькі родичі зазначених осіб набувають такого права, якщо шляхом висловлювання погроз або вчинення інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на потерпілого чи його представника. Підставою для застосування заходів безпеки щодо перелічених осіб є тільки фактичні дані про наявність небезпеки.

Підстави для застосування зазначених заходів щодо потерпілого або його представника і щодо членів їхніх сімей та близьких родичів можуть відрізнятися. Зокрема, ці заходи не застосовуються в разі існування реальної загрози честі й гідності потерпілого (його представника), на відміну від членів їхніх сімей та близьких родичів.

Забезпечення безпеки перелічених осіб здійснюється відповідно до вимог Закону України від 23 грудня 1993 р.

№ 3782-ХІІ «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

19. З урахуванням того, що в судовому засіданні потерпілий допитується за правилами допиту свідка (ст. 308 КПК), неповнолітнього потерпілого віком до 14 років (за розсудом суду – до 16) потрібно допитувати в присутності педагога, а за необхідності – лікаря, батьків або інших законних представників (ч. 1 ст. 307, ст. 168 КПК). Неповнолітнім потерпілим віком до 16 років суд роз'яснює обов'язок говорити правду, а про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання вони не попереджаються.

У випадках, коли присутність підсудного в залі судового засідання може негативно вплинути на повноту і достовірність показань неповнолітнього потерпілого, допит останнього за ухвалою суду може бути проведений за відсутності підсудного. Суд також повинен обговорити доцільність залишення неповнолітнього потерпілого в залі судового засідання після його допиту, якщо у справі бере участь законний представник потерпілого.

20. Звернути увагу судів на необхідність з'ясувати у потерпілого, чи не застосовувались до нього погрози, насильство, підкуп та чи не вчинялись інші протиправні дії підсудним, його родичами, іншими особами з метою примусити відмовитись від давання показань або дати завідомо неправдиві показання. Встановивши такі факти, суд має обговорити питання про направлення матеріалів прокурору для перевірки та про застосування щодо потерпілого заходів безпеки. У такий же спосіб він повинен реагувати у разі встановлення факту примушування потерпілого давати показання (за допомогою вчинення незаконних дій особою, яка провадила дізнання або досудове слідство).

21. Відповідно до частин 3 і 5 ст. 161 та ст. 261 КПК потерпілий бере участь у судовому засіданні як сторона обвинувачення і користується рівними з іншими учасниками судочинства правами та свободою в наданні й дослідженні доказів, доведенні їх переконливості перед судом.

22. При призначенні і проведенні експертизи суду належить з'ясувати думку потерпілого та його представника щодо її необхідності і доцільності, а також забезпечити їх активну участь у підготовці питань, що виносяться на розгляд експерта.

Призначення судово-психіатричної експертизи щодо потерпілого з поміщенням до стаціонарного медичного закладу можливе лише за його згодою, а щодо неповнолітнього віком до 14 років – за згодою його законних представників.

23. Відповідно до ст. 277 КПК у разі зміни прокурором у суді пред'явленого особі обвинувачення копії постанови, в якій формулюється нове обвинувачення і наводяться мотиви прийнятого рішення, мають бути вручені прокурором потерпілому, його законному представнику та представнику. Якщо в цій постанові порушується питання про застосування кримінального закону, яким передбачено відповідальність за менш тяжкий злочин, чи про зменшення обсягу обвинувачення, суд роз'яснює потерпілому, його законному представнику та представнику їхнє право підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі. Думка потерпілого (його законного представника та представника) щодо нового обвинувачення має бути зафіксована у протоколі судового засідання.

У разі відмови прокурора від обвинувачення (ч. 3 ст. 264 КПК) суд роз'яснює потерпілому, його законному представнику та представнику їхнє право вимагати продовження розгляду справи і підтримувати обвинувачення, про що робиться відповідний запис у протоколі судового засідання. За таких обставин думка потерпілого є пріоритетною для суду, оскільки: при незгоді з прокурором потерпілий бере функцію обвинувачення на себе і розгляд справи продовжується; при згоді потерпілого з прокурором суд повинен справу закрити.

Якщо прокурор змінив обвинувачення чи відмовився від нього у справі, котра розглядається за відсутності потерпілого, суд повинен відкласти розгляд справи, надіслати потерпілому копію постанови прокурора та роз'яснити право відповідно підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі чи вимагати продовження розгляду справи і самому підтримувати обвинувачення.

24. Обов'язок доказування та вжиття заходів щодо забезпечення цивільного позову лежить на стороні обвинувачення. Якщо під час дізнання або досудового слідства такі заходи не були вжиті, суддя вирішує це питання на підставі п. 7 ч. 1 ст. 253 КПК.

Маючи на увазі, що головним завданням кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів осіб, які беруть у ньому участь, суди повинні гостро реагувати на виявлені під час судового розгляду факти незабезпечення або несвочасного забезпечення відповідними органами реального відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому злочинном, і самі використовувати надані їм законом повноваження з метою такого відшкодування.

Не підлягають розгляду в кримінальній справі позови про відшкодування шкоди, що не впливають із пред'явленого обвинувачення. При виникненні такої ситуації суд повинен роз'яснити потерпілому можливість вирішення спірних питань у порядку цивільного судочинства.

Цивільний позов може бути залишений судом без розгляду лише у двох випадках: якщо не з'явився в судове засідання цивільний позивач або його представник (ст. 291 КПК), за винятком випадків, застережених у ч. 2 ст. 291 КПК, а також коли підсудного виправдано за відсутністю в його діях складу злочину (ст. 328 КПК).

25. Суди зобов'язані забезпечити належний розгляд заяв громадян про злочини, справи про які порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, і не допускати фактів необґрунтованої відмови у порушенні цих справ. Водночас необхідно суворо додержувати вимог ч. 1 ст. 27 КПК про те, що кримінальні справи про перелічені в ній злочини можуть бути порушені тільки за наявності скарги потерпілого або його законного представника. У скарзі мають бути чітко викладені підстави для порушення справи, зокрема обставини, час, місце, мотиви, наслідки вчинення злочину, його кримінально-правова кваліфікація та відповідні докази; дані про особу, яка підозрюється в його вчиненні; прохання про притягнення її до кримінальної відповідальності тощо.

Рекомендувати судам якомога ширше використовувати у справах зазначеної категорії інститут примирення потерпілого з обвинуваченим, підсудним (яке може мати місце як на стадії попереднього розгляду справи суддею, так і в судовому засіданні, але до закінчення судового слідства) і підтримувати діяльність тих громадських організацій, які ставлять за мету досягнення такого примирення до судового розгляду справи, повідомляти осіб, що вчинили злочин, про наявність у районі (місті) таких організацій, надавати останнім відповідну інформацію. За клопотанням зацікавлених учасників судочинства (особи, що вчинила злочин, потерпілого, їх представників) суд може оголосити перерву в судовому розгляді справи і надати їм можливість звернутися до зазначених посередників для вирішення конфлікту і досягнення примирення.

Якщо потерпілий не скористався правом на примирення, яке було роз'яснено йому судом, то за наявності достатніх даних про вчинення щодо нього злочину суддя виносить одну постанову про порушення кримінальної справи і призначення її до розгляду.